

**ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԼԻՆՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ**

**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ
ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ***

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայոց պատմության հիմնահարցերը գիտական լուրջ մշակման ու նոր մոտեցման կարիք ունեին: Հայ պատմագիտության մեջ առկա այդ բացի լրացումը դարձել էր հրատապ անհրաժեշտություն: Հենց այդ ժամանակ էլ Ռուսաստանում հրապարակ եկավ հայագիտության երախտավոր Մկրտիչ Էմինը¹, որին վիճակված էր առաջընթաց քայլ կատարելու այդ կարևոր բնագավառում:

Էմինի հայագիտական գործունեությունը գնահատելու համար առաջին հերթին հարկավոր է պարզել հետևյալ հարցը. ինչ էր արված և թե ինչ կարևոր բացթողումներ կային հայագիտության ուսումնասիրության մեջ մինչև Էմինի հանդես գալը:

Ռուսաստանում, որտեղ բնակություն էին հաստատել բազմաթիվ հայեր, հայկական միջավայրում լուսավորության տարածողները գերազանցապես հոգևոր ոլորտի մարդիկ էին: Ս. Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի և Աստրախանի տպարաններում հիմնականում հրատարակվում էր հոգևոր գրականություն: Եվ թեպետ նախորդ դարի համեմատությամբ 19-րդ դարի առաջին կեսին հայագիտական աշխատանքներն անհամեմատ աշխուժացան, սակայն դրանք ևս հեռու

* Հոդվածը տպագրվում է ԳՊԿ-ի ծրագրի շրջանակներում:

¹ **Մկրտիչ Էմինը** ծնվել է 1815 թ. նոյեմբերի 25-ին Նոր Զուղայում, սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի հոգևորականի մոտ: Այնուհետև ուղարկվել է Կալկաթա, մորական գծով պապի մոտ, որը հնդկահայ նշանավոր ձեռնարկատեր Էմինն էր: Հաջողությամբ ավարտելով ուսումնառությունը տեղի հայկական դպրոցում, Էմինը 1829 թ. ընդունվում է Լազարյան ճեմարան: Ժամանելով Մոսկվա, Էմինն արդեն վաթ տիրապետում էր մի քանի լեզուների: 1834-ին Էմինն ավարտում է ճեմարանը և ընդունվում Մոսկվայի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետ, ուր և մոտիկից ծանոթանում է ժամանակի ողջ առաջավոր պատմաբանների հետ: 1838 թ. Էմինը հաջողությամբ ավարտում է համալսարանը և նույն թվականին նշանակվում է ստանում Լազարյան ճեմարանում՝ որպես հայոց լեզվի և գրականության դասախոս: Երկար տարիներ՝ 1840-1860 թթ. Էմինը վարում է Լազարյան ճեմարանի տեսուչի, որոշ ժամանակով՝ Վլադիմիրյան, ապա և Մոսկվայի գիմնազիաներից մեկի տնօրենի պաշտոնը: 1876 թ. Էմինը թողնում է գիմնազիան, իսկ 1882 թվականից՝ նաև Լազարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչի պաշտոնը և իրեն ամբողջովին նվիրում հայագիտությանը: Այդ ժամանակից էլ սկսած նա շատ գրում էր ու հրատարակում, միաժամանակ ակտիվորեն մասնակցում էր Մոսկվայի հնագրագիտական ընկերության աշխատանքներին: Էմինը մահացավ 1890 թ. դեկտեմբերի 13-ին:

էին բավարար գիտական համարվելուց: Նրանցում բացակայում էր ամենագլխավորը. մշակված ու համակարգված չէին հայոց պատմության ուսումնասիրության գիտական մեթոդները, մի բան, որը վաղուց արդեն արմատացած էր եվրոպական ու ռուսական գիտական շրջանակներում: Այստեղից էլ Մ. Էմինի ծանրակշիռ ներդրումը հայագիտության մեջ. նա առաջինն էր, որ իր հետազոտությունները ներկայացրեց ժամանակի գիտական նոր մեթոդների համակարգի մեջ, համապատասխանեցրեց դրանք այդ կանոններին: Այդ ամենի հետ Էմինի ծանոթությունը կայացավ Մոսկվայի համալսարանում. Լազարյան ճեմարանն այդ ամենը տալու հնարավորությունը չուներ: Միաժամանակ, պետք է նկատի ունենալ, որ 19-րդ դարի 30-ական թվականները Մոսկվայի համալսարանի նորացման ժամանակներն էին, երբ նրա պատերից դուրս եկան ժամանակի առաջադեմ շատ գործիչներ: Համալսարանում Էմինին դասախոսում էին երիտասարդ ու տաղանդավոր պրոֆեսորներ Ս. Շևրյովը, Մ. Պագոդինը, Ն. Նադեժդինը և ուրիշներ, որոնք գիտական նոր մեթոդների ներդրման ջատագովներն էին: Այդ դասընթացներն, անկասկած, չէին կարող իրենց արգասավոր հետքը չթողնել երիտասարդ Էմինի՝ որպես գիտնականի կայացման վրա: Դրանք ամուր հիմք տվեցին Էմինին և բավարար ազդեցություն ունեցան նրա հետագա գործունեության վրա:

Այդ տարիներից սկսած, նրան համակեց մի հրատապ միտք. հայոց պատմության ուսումնասիրությունը մեկընդմիշտ ազատել սխալաստիկայից, որը բավականին տիրապետող էր ժամանակի հայ պատմագիտության մեջ: Այլ խոսքով՝ հայագիտության ուսումնասիրությունը նա դրեց գիտական հիմքերի վրա: Ուստի այստեղ պետք է փնտրել այն իրողությունը, որ նրա աշխատությունները գիտական ճանաչում ստացան ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Իր արժեքավոր գիտական աշխատություններով նա լիովին արժանի հուշակ ձեռք բերեց: Ժամանակակիցները նրան ուղղակի կոչում էին հայկաբան:

Էմինը հայագիտական բազում և բազմաբնույթ ուսումնասիրությունների հեղինակ է, որոնք նվիրված էին հայոց դիցաբանության, հնագիտության, պատմության, գրականության և մատենագիտության հարցերին: Եվ իհարկե, նրա հայագիտական գործունեության հիմնական բնագավառը հայոց պատմությունն էր, որին էլ նվիրեց իր աշխատությունների զգալի մասը: Դրանք առաջին հերթին թարգմանություններ են, հայ նշանավոր պատմիչների աշխատությունների հրատարակություններ և պատմա-քննական բնույթի ուսումնասիրություններ: Էմինի ջանքերի շնորհիվ հայկական հարուստ մատենագրությունը մատչելի դարձավ ռուս և եվրոպական գիտական աշխարհին: Մի ազնիվ առաքելություն, որն Էմինը կատարեց նվիրումով ու գիտական բարեխղճությամբ:

Ձեռնարկելով հայ պատմիչների աշխատությունները ուսուներեն թարգմանելու շնորհակալ գործը, Էմինի առաջնահերթ նպատակն, իհարկե, հայոց պատմության նկատմամբ ունեցած իր հետաքրքրությունների բավարարումը չէր. նրան մտահոգում էին ավելի լայն խնդիրներ: Էմինի համար առավել կարևորություն էին ներկայացնում հայ այն պատմիչները, որոնց պատմության աշխարհագրական շրջանակներն ընդգրկում էին և թե որքանով էին դրանք զուգորդվում տարածաշրջանի երկրների պատմության հետ:

Էմինի վաղ շրջանի թարգմանություններից էր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (1858 թ.), որին այնուհետև հետևեց Ասողիկի և Վարդան Մեծի աշխատությունների հրատարակությունը: Դրանք արժեքավոր էին նրանով, որ հայ պատմիչներն առաջին անգամն էին թարգմանվում ուսուներեն և դառնում գիտության սեփականությունը: Էմինը թարգմանությունները կատարեց մեծ վարպետությամբ, իսկ յուրաքանչյուր թարգմանության սկզբում հանդես եկավ ընդարձակ ներածականով: Ներածականները պատմիչներին բնութագրելուց և գնահատելուց զատ, ինքնին հայագիտական արժեք ներկայացնող գործեր էին:

Վարդան Մեծի պատմության ներածականում (1861 թ.), օրինակ, Էմինը ոչ միայն ուսու ընթերցողին է ներկայացնում հայ պատմիչի աշխատությունը, այլև քննախոսյալ անդրադարձ է կատարում հայ պատմիչների գործերին: Սկզբում նա հաստատում է, որ հայոց պատմական գրականությունը քննելու անհրաժեշտությունը օրեցօր զորեղանում է եվրոպացի գիտնականների շրջանում, «որոնք վաղուց արդեն իրապես համոզվել են, որ Արևելքի պատմության ուսումնասիրության խնդրում հսկայական նյութեր կարող են քաղել հայկական աղբյուրներից»²: Սակայն Էմինն անհանգստացած է, որ հայոց պատմական գրականությունը «գժքախտաբար մինչ օրս մեզ համար դեռևս անծանոթ է մնացել»³: Պատմագիտական ժամանակի պահանջն էլ ստիպում է Էմինին՝ ուսուական գիտական շրջանակներին ծանոթացնելու հայ պատմիչների ստեղծագործություններին: Վարդան Մեծի ընդհանուր պատմության հրապարակումով նա միաժամանակ նպատակ ուներ սկսել մի շարք, որը կօգներ «ուսումնասիրելու ինչպես ուսուաց պատմությունը, այնպես էլ մեզ հարևան արևելյան ժողովուրդների և ցեղերի պատմությունը»⁴: Նկարագրելով Վարդան Մեծի ժամանակաշրջանն ու պատմական միջավայրը, Էմինն այստեղ ուշագրավ միտք է զարգացնում, որն այսօր էլ դեռ, մեր կարծիքով, չի կորցրել իր հնչեղությունը: Նա գրում է. «Պատմությունը, որը զրկված է անկեղծ հայրենասիրությունից ու միասնականությունից, ամեն զգացում կկորցնի օրենքի ու օրինակության հան-

² Исследования и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологии, археологии, истории и литературы (за 1858-1884 гг.), М., 1898, с.231.

³ Նույն տեղում, էջ 232:

⁴ Նույն տեղում:

դեպ, կմոռանա իր ազգությունը, լեզուն, չի ունենա կրոնական, հետևաբար և բարոյական սկզբունքներ... Նման պետությունն իր մեջ կորցնելով բոլոր այս կենարար տարրերը, ապարդյուն կերպով պիտի աշխատի փրկություն գտնել օտարի օգնության մեջ»⁵։ Հեղինակը դրանով է, օրինակ, բացատրում Կիլիկիայի հայոց պետության անկման պատճառները։

Դրանից ավելի վաղ՝ 1853 թ. էմինը հանդես էր եկել Ղազար Փարպեցու մասին ուշագրավ հոգվածով։ Այն գրված է հայերեն։ Բարձր գնահատելով հինգերորդ դարի մեր պատմիչներին, որոնք հանձն էին առել գրելու «արքայիցն մերոյ սխրագործութեանց և յուրեանց ժամանակին տառապանաց...»⁶, էմինն այդ շարքում հատկապես առաձնացնում էր Ղազար Փարպեցուն, նրա մեջ տեսնելով նոր որակ ու առաջնայնություն նախորդների համեմատությամբ։ Նրա կարծիքով, Փարպեցի-պատմիչի գործի ամենաէական կողմն այն է, որ «զայս գիտել պարտ է, և զիւրաքանչիւրոց յականալոր արանց դարութեանս մերոյ»⁷։ Այս իմաստով, էմինը հանդիմանում է մեր պատմիչներին, որ անուշադրության են մատնել պատմագիտության այս կարևոր կողմը։ Նա մասնավորապես հիշատակում է Կորյունին, ընդգծելով, որ պատմիչը պատմում է միայն «...զծնունդ և զոնանց առնն մեծի՝ Մեսրոպվայ...»⁸։ Հասկանալի է, որ հեղինակը միայն դրանում չէր տեսնում պատմիչի կոչումը։ Հրապարակումը ժամանակին լայն արձագանք գտավ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում։ Մ. Նալբանդյանն այդ առիթով գրեց. «Ով ցանկանում է տեղեկություններ ունենալ այս պատմիչի մասին, կարող է գտնել հարգարժան գիտնական Մկրտիչ էմինի աշխատանքում»⁹։

Նույն թվականին էմինը հանդես եկավ նաև Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու մասին ընդարձակ հոգվածով։ Նա տեղեկացնում է, որ ինքը մտադիր է գրել ուսումնասիրությունների մի շարք, որը պետք է կոչվեր «Շարք կաթողիկոսաց»։ Թեպետ Դրասխանակերտցուն նվիրված հոգվածն այդ շարքում այդպես էլ առաջինն ու վերջինն եղավ, սակայն հայ եկեղեցու պատմության հարցերին էմինն, այնուհանդերձ, հասցրեց անդրադառնալ։

Հայագիտության մեջ էմինն առաջինը հանգամանորեն անդրադարձավ ու գնահատեց Հովհաննես-պատմիչին, ետ պահեց նրան ժամանակի ուսումնասիրողների կեղծ բնութագրումներից (տալիս է Չամչյանի և Գ. Ալվազովսկու անունները)։ Բանն այն է, որ Դրասխանակերտցուն նրանք ներկայացնում էին որպես քաղկեդոնական, այնինչ, ինչպես գրում է էմինը, «սա ընդհակառակը,

⁵ Նույն տեղում, էջ 233։

⁶ Մ. էմին, Երկասիրություններ հայոց լեզվի, գրականության և պատմության մասին (1840-1855 թթ.), Մոսկվա, 1858 թ., էջ 164։

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Նույն տեղում, էջ 167։

⁹ Մ. Նալբандյան, Избранные труды, М., 1954, с.87.

թշնամի էր նոցա»¹⁰։ Կոստանդին կայսրին ուղղված Դրասխանակերտցու նամակը նա դիտում է ոչ թե որպես հոռոմեասիրություն, այլ որ դրանով կաթողիկոսը փաստորեն օգնություն էր խնդրել «ընդդեմ հագարացոց»¹¹։ Էմինն այստեղ գիտնականի ծանրակշիռ խորհուրդ է տալիս հայ պատմաբաններին. նա գտնում է, որ հայոց պատմության դեպքերի գնահատության հարցում առաջին հերթին զգուշավորություն պետք է ցուցաբերեն հայ պատմաբանները, քանի որ նրանց գործերից են հիմնականում օգտվում օտարազգի պատմաբանները. հայագետը հատկապես քննադատական խոսքեր է ուղղում Չամչյանին։

1867 թ. Էմինը հանդես եկավ մի նոր հրապարակումով, որն այս անգամ նվիրված էր Փավստոս Բուզանդին՝ նրա երկը ֆրանսերեն թարգմանելու կապակցությամբ։

Ռուսաստանում Էմինի ծավալած բեղուն գործունեության կարևոր արդյունքը դարձան նաև մեկը մյուսին հաջորդած այն ուսումնասիրությունները, որոնք նոր խոսք էին հայագիտության մեջ։ Հայ մատենագիրների գործերի թարգմանություններին զուգահեռ, Էմինը ամենատարբեր հանդեսներում ու գիտաժողովներում հանդես եկավ հայոց պատմության առանձին հարցերին նվիրված ուշագրավ գեկուցումներով ու հրապարակումներով։ Ի տարբերություն նախորդների, Էմինը նրանցում չի պատմում կամ շարադրում պատմական այս կամ այն իրողությունը, այլ տալիս է երևույթի պատմաքննական վերլուծությունը, մի բան, որը բացակայում էր հայ պատմագիտական գրականության մեջ։ 1864 թ. նա գրում է իր ուշագրավ հոդվածներից մեկը՝ «Արշակունիների մասին» վերնագրով։ Հարցին անդրադառնալու առիթը Էմինը բացատրում է հետևյալ կերպ. Արշակունիների արքայատոհմի կառավարման սկզբի և նրա տեղականության մասին ստույգ թվականներն ու տեղեկությունները միմյանց հակասող են։ Էմինն ինքն էլ դժվարանում է կողմնորոշվել այդ հարցում և վերջնական եզրակացության հանգել, սակայն հրապարակման պատմագիտական արժեքն էլ հենց այն է, որ այստեղ փորձ է արվել ժամանակի պատմաբանների և հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա որոշակի պարզաբանում մտցնել խնդրո առարկա հարցի մեջ։ Հեղինակը քննարկում է աղբյուրների և գրականության մի ամբողջ շարք՝ Խորենացուց և Սեբեոսից սկսած մինչև Չամչյան, այնուհետև՝ Սեն-Մարտեն, Յեյտեն, Ջորջ Ռոլինսոն և ուրիշներ։

Էմինը ջանում է գտնել նրանցում նշված տարեթվերի ընդունելի միջինը, փաստարկում է դրանք սեփական մեկնաբանություններով և ապա հայտնում է իր վերջնական կարծիքը. «...Արշակունյաց արքայատոհմի հարցը վերջնականապես լուծված համարել չի կարելի։ Չնայած վերը հիշատակված պատմիչներն ու գիտնականները, բացի մեր Ասողիկից, համակարծիք են Արշակունիներ-

¹⁰ Մ. Էմին, նշված աշխատությունը, էջ 190։

¹¹ Նույն տեղում։

րի արքայատոհմի անկման թվականի հարցում, ենթադրելով 428 թ. Ք. ծ., սակայն հիմնադրման հարցում նրանց մոտ մեծ տարածայնություններ կան»¹²: Էմինը հանգամանալից քննության ենթարկելով հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները, կազմում է մի աղյուսակ, որն ընթերցողին հստակ պատկերացում է տալիս, թե ինչպես և ինչով են հետազոտողները հիմնավորել Արշակունյաց թագավորության հիմնադրման ու անկման թվականները: Էմինը մանրամասն քննարկելով ու համադրելով այդ վկայությունները, ի վերջո հանգում է այն եզրակացության, որ «խառնաշփոթից դուրս գալու միակ ելքը Մովսես Խորենացին է, որի պատմության մեջ մենք գտնում ենք առաջնորդվելու համար թեկերը»¹³:

Ընթերցելով էմինին, հարկ է նշել հեղինակի խիստ հետևողականությունը հայոց պատմության այս կամ այն հարցը քննելիս: Հարցադրումները ներկայացված են համակարգված և ընդգրկուն ձևով՝ կարծիքների ու տեսակետների մանրամասն համադրումով: Այս իմաստով, պատմագիտական կարևոր արժեք է ներկայացնում «Հայկյանների դինաստիական ցուցակը Մովսես Խորենացու հայոց պատմության մեջ» հրապարակումը, որը լույս տեսավ 1884 թվականին: Էմինն այստեղ ևս բարձր գնահատելով Խորենացու պատմագիտական ժառանգությունը, գրում է. «Հայ պատմիչներից և ոչ մեկն այնպես հռչակված չէ և ուշադրության չի արժանացել գիտական աշխարհում, որքան Մովսես Խորենացին: Նրան թարգմանել են լատիներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, իտալերեն, գերմաներեն... մեկնաբանել և ուսումնասիրել են ամենատարբեր տեսանկյուններից»¹⁴: Եվ չնայած այս ամենին, հեղինակը գտնում է, որ Խորենացու պատմությունը դեռևս լիովին լուսաբանված չէ: Նրա կարծիքով, չորս արքայատոհմերից՝ Հայկյաններ, Արշակունիներ, Բագրատունիներ և Ռուբինյաններ, «վերջին երեքի մասին մենք բավականին տեղեկություններ ունենք. դրանք մանրամասն ուսումնասիրվում են հայ և արևմտյան գիտնականների կողմից: Բայց ահա, - շարունակում է նա, - նույնը չի կարելի ասել առաջինի մասին, որի պատմության ուսումնասիրության միակ աղբյուրը Խորենացու պատմության առաջին գիրքն է»¹⁵:

Պնդել, թե էմինը Խորենացու գիրքը համարում է վերջնական և հաստատուն աղբյուր հայոց պատմության այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար, ճիշտ չէր լինի: Ավելին, նա գրեթե քննադատորեն է ընդունում Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները, գտնելով, որ աշխատության այդ մասը փաստագուրկ է և հարուստ է միայն տոհմապետերի, արքայատոհմերի և թագավորների անունների երկար ցանկով, «որոնք պատմության մեջ հիշա-

¹² Исследования и статьи Н. О. Эмина..., с. 143.

¹³ Նույն տեղում, էջ 149:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 173:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 174-175:

տակված չեն»¹⁶։ Էմինի համոզմամբ, Խորենացու կողմից նշված անուններից ոչ բոլորն ունեն Հայկյան ծագում, «ինչպես մտածել և մտածում են մինչ օրս։ Անուշավանից հետո, որը Հայկի տասներորդ սերունդն էր, - գրում է նա, - հին Հայաստանում բարձրագույն իշխանություն ժառանգման կարգում հեղաշրջում կատարվեց. իշխանությունն ուժով գրավեց ոմն Պարետ, որը չէր սերում Հայկից։ Պարետը, նրա հետ միասին նաև մյուս քսանչորս պատվախնդիրները շարունակեցին հաջորդաբար կառավարել Հայաստանում բավականին երկար ժամանակ, մինչև այն վերջնականապես չվերականգնվեց Պարույրի կողմից, որն իրավամբ Հայկի սերնդից էր և վերջինիս արքայատոհմից»¹⁷։

Իհարկե, Էմինը հակված չէ Անուշավանից հետո իշխող թագավորներին օտարներ համարել. ուղղակի գրում է, որ դրանք նույնպես հայեր էին, բայց ոչ Հայկի սերնդից։ Հեղինակը նրանց կողմից իշխանություն զավթումը համարում է ազգամիջյան երկպառակությունների արդյունք, որոնք տեղի էին ունենում «հայերի, և ոչ թե օտար պատվախնդիրների միջև»¹⁸։ Նա հաղորդում է, որ այդ մասին տեղեկությունները հաստատում են նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Սամվել Անեցին։ Իսկ այդպիսի կանխատեսման, ինչպես գրում է Էմինը, իրեն բերել էին այդ թագավորների «հստակ հայկական անունները»¹⁹։

Հրապարակման մեջ փորձ է արված նաև ժամանակագրորեն համակարգել Հայկյան դինաստիայի թագավորներին, որոնք հիշատակվում են Խորենացու պատմության մեջ, ներկայացված են հարցի մասին հեղինակի մոտեցումները։ Ավելին, Խորենացու գիրքը քննելիս, Էմինը զուգահեռներ է անցկացնում Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու պատմությունների միջև, փորձում է գտնել ընդունելի միջինը. «Հովհաննես կաթողիկոսից քաղվածքների ուշադիր համադրումը մեզ բերում է համոզման, որ Անուշավանով Հայկյան արքայատոհմը վերացավ և, որ նրա և ոչ մի սերունդ չժառանգեց հայրական իշխանությունը։ Գերագույն իշխանությունը գրավեցին այլազգի մարդիկ, որոնք իրենց ծագումով դրա իրավունքը չունեին... երկարատև ժամանակաշրջանից հետո, Հայկի սերնդից հանդես եկավ Պարույրը, որը վտարեց նրանց Հայաստանից և ինքը ժառանգեց վերականգնված իշխանությունը»²⁰։

Հոգվածի երկրորդ մասում հեղինակը փորձում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչ աղբյուրներից է օգտվել Խորենացին գիրքը շարագրելիս։ Էմինն այսպիսի վարկած է առաջ քաշում. «Բայց և այնպես, մի փոքր նահանջ պիտի կատարենք և այդ առիթով ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրենք մեր հեղինակի (Խորենացու՝ Հ., Հ., Լ. Հ.) պատմության մի հատվածի վրա, ուր ապացուց-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 175։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 178։

¹⁹ Նույն տեղում։

²⁰ Նույն տեղում։

վում է, թե երբեք գոյություն չունեցող, սակայն այդպիսին համարվող հայոց պատմության կողքին կային նաև հեթանոսական Հայաստանի պատմական երկեր (ընդգծումը մերն է՝ Հ. Հ., Լ. Հ.), որոնց նկատմամբ չգիտես ինչու, Խորենացին բավականաչափ բարձրամիտ վերաբերմունք ունի: Նրանց մեջ է նաև այն հուշարձանը, ուր ամփոփված են Պարույրի, նրան ժամանակակից մարական, ասորական և մյուս թագավորների պատմությունները»²¹:

Առաջին հայացքից թվում է, թե մերժելի տեսակետ է, բայց համաձայնվենք, որ այնքան էլ հեռու չէ գիտականությունից: Եվ ընդհանրապես, էմինի ծառայությունը խորենացիագիտության մեջ պետք է արժանվունս գնահատել, եթե նույնիսկ դրանց մեջ այսօր կան մերժելի հարցադրումներ: Ընթերցելով նրան, չես ասի, թե տարակուսում է, ընդհակառակը, գրում է համոզված, ապացույցներով և որ ամենակարևորն է, հստակ եզրակացություններով: Այլ հարց է, թե դրանք ընդունելի են կամ մերժելի, բայց որ այդ ուսումնասիրությունները մի քաջ առաջ տարան խորենացիագիտությունը, դրանում երկրորդ կարծիք լինել չի կարող: Նա թեպետ հաստատում է, որ առաջին գիրքը Խորենացին չի հորինել, սակայն պատմահորը դիտողություն է անում հնագույն աղբյուրների նկատմամբ բարեխիղճ չգտնվելու հարցում. «Եթե Խորենացին այդ գրքերի հետ լուրջ վերաբերվեր, գրում է նա, ապա նրա առաջին գիրքն այսպես կտրատված ու աղճատված տեսքով մեզ չէր հասնի»²²:

Ուսումնասիրության վերջում էմինն ամփոփում է իր մտքերը: «Այսպիսով, գրում է նա, մեր ուսումնասիրություններն առայժմ հանգեցրին նրան, որ Հին Հայաստանի ներքին կյանքում գործերն այնքան էլ հարթ ու խաղաղ չեն ընթացել, ինչպես այժմ ընդունված է հայ և օտար պատմաբանների շրջանում: Ինչպես նկատեցինք, շարունակում է նա, Հայկյան դինաստիան ստիպված է եղել իր իշխանությունը զիջել մի շարք «բռնակալների», որոնք երկար ժամանակ տիրել են Հայաստանում հենվելով բռնակցի ուժի վրա»²³: Հեղինակն այնուհետև հանգամանորեն քննարկում և իր տեսակետն է շարադրում Տիգրան-Հայկյան և Տիգրան-Արշակունի հարցի շուրջ. «Տիգրան Մեծը, որպես այդպիսին, գրում է նա, հայոց պատմության մեջ չունի այլ նշանակություն, քան նվաճողի նշանակությունն է, որն ապրել է մ.թ.ա. 6-րդ դարի կեսերին» և որն իր կարծիքով դարձել է «Հայկյանների երրորդ արքայատոհմի հիմնադիրը և շարունակել է իր գոյությունը մինչև չորրորդ դարի առաջին կեսը՝ մինչև Ալեքսանդր Մեծ»²⁴:

Հոգվածում էմինն առանձին բաժին է նվիրել նաև Հայկյանների ժամանակագրական աղյուսակի չամշանական մեկնաբանումներին: Նա բարձր է գնա-

²¹ Նույն տեղում, էջ 180-181:

²² Նույն տեղում, էջ 181:

²³ Նույն տեղում, էջ 187:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 190:

հատում վերջինիս ծառայությունն այդ խնդրում, քանի որ նրանից առաջ, բոլոր մեր պատմաբաններն օգտվելով Խորենացու տեղեկություններից, բավարարվել էին միայն անունները հիշատակելով: «Նրանցից և ոչ մեկը, - շարունակում է նա, - բավարար համարձակություն չունեցավ իր վրա վերցնելու անշնորհակալ այդ աշխատանքը՝ լրացնելու համար... մերկ անունները որոշակի և հստակ թվականներով: Եվ չնայած դժվարին այդ խնդրին՝ գտնվեց սակայն գիտնական, որն ուղղակի դեմ հանդիման գնաց այդ անհնարինությունը: Այդ գիտնականը հայր Միքայել Չամչյանն էր»²⁵:

Հայոց պատմության աղբյուրագիտական հարցերին էր նվիրված Էմինի «Հին Հայաստանի վեպերը» (1850 թ.) հրապարակումը: Այն գրելու համար Էմինն, իհարկե, պատճառ ուներ. մինչ այդ հայագիտության մեջ արմատացած էր այն թյուր կարծիքը, թե իբր հայ ժողովուրդը, որն այդքան հարուստ մատենագիտություն ունի, իր դարավոր պատմության ընթացքում վիպական երգեր չի ստեղծել: Էմինի կարծիքով սակայն, դա չէ էականը. նա գտնում է, որ ամենից առաջ հարկավոր է պարզել և «ցուցանել զյատկությունս և զնշանակություն յուրաքանչեւոցն ի նոցանէ՝ որոշելով ի նոսին զոր ինչ հեղինակին է սեպհական և զոր ինչ առ դարն, յորում կեցին՝ վերաբերելի, այսպիսի երկասիրություն՝ ցավէ՛ ինձ ասել, անծանոթ է մերոցն»²⁶: Նա միաժամանակ գտնում է, որ եթե օտարազգի ուսումնասիրողների համար այս հարցերի բաց թողումը թերևս ներելի է, ապա «անթողլի է մերայոց, որք ինքնակամ հրաժարին ի հայրենի ժառանգությունէ»²⁷: Հայագետն այդպիսով նպատակ էր դրել «ժողովել և ամբողջություն հաղորդելով նոցուն և զնոցին»²⁸, ցույց տալ նրանց նշանակությունը հայոց պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Էմինն այստեղ հանգամանորեն բացատրում է պատմահայր Խորենացու հիշատակած բառերի իմաստը, որոնք, իր կարծիքով, մեկնության կարիք ունեն. դրանք են՝ վեպ, վիպասանք, զրույց, առասպել կամ առասպելիք: Եվ թեպետ դրանք բանասիրության հարցեր են և մեր ուսումնասիրությունից դուրս²⁹, սակայն խնդրին, անշուշտ, ունի նաև պատմագիտական կողմ: Էմինն առաջիններից մեկն էր, որ բացահայտեց հայկական առասպելներին՝ «զերգ վիպասանաց», ինչպես ինքն էր գրում, դերն ու նշանակությունը հայոց պատմության ուսումնասիրության խնդրում: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ հունաց պատմության համար, օրինակ, շատ բան է ասում Իլիականն ու Ոդիսականը, պարսից պատմության համար՝ Շահ-նամեն, ապա ինչու՞ մենք չպետք է նշանավորենք հայկական առասպելները, որոնք անտարակույս դասվում են «ի

²⁵ Նույն տեղում, էջ 198:

²⁶ Մ. Էմին, Երկասիրություններ, էջ 91:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 92:

²⁹ Յ. Ա. Акопян, Арменоведение в России. Ер., 1988, с.129-134.

թիվս սոցին»³⁰ : Այստեղ է, որ էմինն ըստ արժանվույն ծանրակշռում է «բազմահմուտ ծերունու»՝ Մովսես Խորենացու նպաստն այդ խնդրում. «ոչ անփութ արար զնոքոք, այլ զնշխարս նոցուն պահպանեալ ավանդեաց մեզ ի Պատմութեան յուրում»³¹ :

Հեղինակը մանրամասն ու հանգամանորեն քննարկում է հայկական առասպելները, առանձնացնում նրանցում նկարագրված դրվագների պատմականությունը, համարում դրանք հայոց պատմության անբաժանելի մաս: Էմինի հոգվածը փաստորեն դարձավ այն անկյունաքարը, որի հիման վրա հետագայում ստեղծվեցին հայկական ավանդապատումների բազում թարգմանություններ ու մեկնություններ՝ հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով: Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ էդ. Դյուլորիեն, որին էմինը ուղարկել էր իր հոգվածը, ծանոթանալով գործին, հանդես եկավ հատուկ գրախոսականով և արժևորեց այն: Նույն Դյուլորիենի երաշխավորությամբ Մկրտիչ էմինը հետագայում ընտրվեց Փարիզի Ասիական ընկերության անդամ:

«Վեպք հնոյն Հայաստանի» հոգվածի տրամաբանական շարունակությունը եղավ 1881թ. գրված «Մովսես Խորենացին և հին հայկական էպոսը» արժեքավոր ուսումնասիրությունը: Էմինն այստեղ համոզմունք է հայտնում, որ Խորենացու կողմից պատմվող առասպելները՝ իրականում հենց ներկայացնում են հայկական հնագույն ավանդապատումը՝ էպոսը: «Խորենացու պատմության առաջին գրքում հայոց թագավորների մասին բերված պատմությունները, - գրում է նա, - իրենց վրա չեն կրում օտար, ասենք, օրինակ, խալդեական հատկանիշ: Այդ դինաստիայի բոլոր թագավորները՝ Հայկից սկսած մինչև Տիգրան Մեծ, մեզ ներկայանում են որպես իսկական ազգային հերոսներ: Հայկի, Արամի, Արայի, Տիգրան Մեծի տեսքով ներկայացված կերպարները չեն կարող ստեղծվել խալդեերի կողմից, ինչպես հաստատում է Խորենացին Մար-Աբասի բերանով, այլ հայերի՝ և միմիայն հայերի կողմից: Եվ նրանց ստեղծողները հայ էպիկներն էին»³² :

Գիտական իր արժեքով առանձնանում է նաև 1864թ. գրված «Ակնարկ հեթանոսական հայերի կրոնի և հավատալիքների մասին» ուսումնասիրությունը: Առաջաբանում էմինը գրում է. «Հեթանոսական հայերի կրոնին նվիրված հարցերը, որքանով մեզ հայտնի է, գիտնականների կողմից մինչ օրս լուրջ ուշադրության չեն արժանացել: Մերթ ընդ մերթ, - գրում է նա, - խոսվել են հայկական դիցարանի առանձին աստվածների մասին... սակայն այդ ամենը ներկայացվել է առանց անհրաժեշտ քննության, նույնիսկ ավելին, հարցի մասին պարզ պատկերացում չկա»³³ :

³⁰ Մ. Էմին. Երկասիրություններ, էջ 95:

³¹ Նույն տեղում:

³² Исследования и статьи Н. О. Эмина... , с. 278.

³³ Նույն տեղում, էջ 11:

Հարցին անդրադառնալու մյուս շարժառիթը հայագետը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Արևմտյան հեղինակներն այս հարցում սահմանափակվել են հույն և հռոմեացի գիտնականների կցկտուր տեղեկություններով, կամ էլ առանց անհրաժեշտ քննության ենթարկելու, վերջնական եզրակացության տեղ են բնորոշել այն ամենն, ինչը հետաքրքրող հարցի մասին դուրս է եկել Մխիթարյանների գրչից»³⁴: Այստեղից էլ հոգվածի պատմագիտական կարևոր արժեքը, Էմինը դասակարգում է հայկական դիցարանի աստվածներին, ցույց տալիս նրանց կապն ու առնչությունները Արևմտյան Ասիայի ժողովուրդների աստվածների հետ: Դրանով փաստորեն նա նոր էջ էր բացում հայ դիցաբանության ուսումնասիրության մեջ, քանի որ, ինչպես ինքն է նշում, «ժամանակի բոլոր ուսումնասիրողները սահմանափակվել են միայն հայկական աստվածները հունականի հետ համեմատելով»³⁵: Էմինի պնդմամբ, հայկական հեթանոսական կրոնի շատ տարրեր ապացուցվում են ավելի վաղ, երբ դեռ «Հայաստանի և Հունաստանի միջև հարաբերություններ չէին հաստատվել»³⁶: Հեղինակը գրում է նաև, որ իր հետազոտությունների արդյունքում՝ «հայ ժողովուրդն անմիջական կապի մեջ է եղել ինչպես հին Բաբելոնի, այնպես էլ հարևան ցեղերի հետ, ուստի էլ չի կարող իր վրա չկրել այդ ժողովուրդների կրոնի և կրոնական հավատալիքների ազդեցությունը»³⁷: Իհարկե, նա անմիջապես տեղեկացնում է, որ իր ուսումնասիրությունն այդ բնագավառում առաջին փորձն է միայն և որ հարցը կարոտ է բազմակողմանի հետազոտության:

Էմինն այնուհետև առանձին-առանձին ներկայացնում է հայկական դիցարանի աստվածներին, քննարկում դրանք հարևան երկրների աստվածների հետ ունեցած կապի տեսանկյունից: Ներկայացնելով, օրինակ, Անահիտ աստվածուհուն, նա քննադատական խոսքեր է ուղղում Ստրաբոնի և Կրեյցերի հասցեին, որոնք գտնում էին, թե հայկական Անահիտը ասիական մյուս Անահիտների ուղղակի կրկնատիպն է: Էմինը հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների վրա, գրում է, որ Հայաստանն է եղել այդ աստվածուհու օրրանը³⁸: Մեկ այլ տեղ հեղինակը վիճարկում է Դյուրրիեի կարծիքը, որով կասկածի տակ էր առել Ամանոր աստծո գոյության փաստը. «Ֆրանսիացի գիտնականը թույլ է տվել աններելի վրիպում՝ Վանատուրին համարելով Ամանորի կրկնօրինակ»³⁹: Նույն ոգով նա հիմնավորում է նաև մյուս աստվածների հայկականությունը, ուստի ժամանակաշրջանի առումով, Էմինի այս ուսումնասիրությունը հայագիտական կարևորություն էր ներկայացնում. նա մեկ անգամ

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 12:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 13:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 30:

ևս հաստատում էր այն միտքը, որ Առաջավոր Ասիայի համար Հայաստանն, իրոք, խաղացել է քաղաքակրթիչ դեր:

Պատմագիտական նույնպիսի կարևորություն ունի նաև էմինի «Վահագն-վիշապաբաղ» հոդվածը: Նրանում մանրամասն տրված է Վահագնի աստվածացման ողջ պատմությունը: Այլ խոսքով՝ էմինի այս ուսումնասիրությունները հայկական հնագույն կրոնին նվիրված առաջին լուրջ հետազոտություններն էին՝ հեղինակի մանրամասն ու հանգամանալից մեկնաբանություններով: Գիտականությունից զերծ չէ նաև նույն թվականին գրված մեկ այլ հրապարակում՝ «Հայկական տոմարի հաստատման ժամանակը» վերնագրով: Հեղինակն այստեղ հակադրվելով Ասողիկին՝ հայկական տոմարի սկզբնավորման թվականի հարցում, հանդիմանությունը, սակայն, ուղղում է ոչ թե պատմիչին, այլ նրա գործը արտագրողներին:

«Հայկական այբուբենի մասին» (1858 թ.) հոդվածում էմինը բարձր է գնահատում ուսուցչապետ Մեսրոպ Մաշտոցի դերը հայոց այբուբենի ստեղծման գործում: «Եթե հայերը մինչ օրս շարունակում են գոյատևել մարդկության մեծ ընտանիքում, - գրում է նա, - ապա դրանում, անշուշտ, նրանք երախտապարտ են փառավոր ու անմահ իրենց հայրենակցին»⁴⁰: Հեղինակը, միաժամանակ, խորը համոզմունք է հայտնում նաև նախաքրիստոնեական հայկական գրերի՝ Դանիելյան նշագրերի գոյության մասին, որոնք «լիովին հայկական ծագում ունենին և օտար ժողովուրդներից փոխառնված չէին: Հին հայերի մոտ մինչև այբուբենի հայտնագործումը, - գրում է նա, - օգտագործման մեջ են եղել պայմանական, հիերոգլիֆային նշաններ»⁴¹: Ավելին, էմինը մանրամասն ու հանգամանորեն ներկայացնում է այդ նշագրերը, որոնք, նրա կարծիքով, հետագայում կամրջող դեր ունեցան մեսրոպյան գրի ստեղծման համար: Այդպիսով, էմինը հայագիտության մեջ առաջիններից մեկը խմբավորեց հարցին վերաբերող նյութերը և ենթարկեց դրանք քննական վերլուծության: Մյուս կողմից, դրանք առաջին հաջողված փորձերն էին մինչ այդ լիովին անմշակ բնագավառում:

Էմինի պատմագիտական ուշագրավ գործերից է «Հայկական արձանագրությունները Կարսում, Անիում և վերջինիս ծայրամասերում» հրապարակումը: Հեղինակն այն գրել է Մոսկվայի հնագրագիտական հինգերորդ համագումարը նախապատրաստող հանձնախմբի խնդրանքով: Դա մի հայրենանվեր ձեռնարկում էր: Էմինը տեղեկացնում է, որ Արևելյան Հայաստանում պահպանված հայկական արձանագրությունների հավաքման ու հրապարակման առաջին նախաձեռնողները եղել են էջմիածնի հոգևորականները, որոնց մասին եվրոպական հասարակայնությունը տեղյակ չէ, քանի որ դրանք հիմնականում հրատարակված են հայերեն լեզվով: «Այս հանգամանքն էլ ստիպեց...մեզ ձեռ-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 207:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 209:

նարկելու դրանց առանձին-առանձին թարգմանությունը»⁴² -գրում է նա: Այդ արձանագրությունները, որոնք լեզվական առումով ժամանակին դժվարություն էին ներկայացնում, Էմինը հաջողությամբ մշակում ու թարգմանում է ռուսերեն լեզվով և հրատարակում է հայերեն բնագրերի հետ միասին (գրքում ներկայացված և մեկնաբանված է թվով 196 արձանագրություն):

1872 թ. Մոսկվայի համալսարանի տպարանում լույս տեսավ «Հայկական Արևելյան եկեղեցու պատմության համառոտ ուրվագիծ» աշխատությունը, որի ներածականը գրելու պատիվը վերապահված էր Էմինին: Հեղինակն այստեղ քննարկում և արծարծում է ցավոտ մի հիմնախնդիր, ինչպիսին հայկական եկեղեցու երկու թևերի միավորումն է: «Հայկական եկեղեցու միավորման խնդիրն առաջացել է հայկական հողի վրա և ոչ մեկ անգամ,- գրում է նա: 12-րդ դարում հարցը քննեցին հայոց հոգևոր աշխարհի առաջնորդները, կաթողիկոսներ ներսես Շնորհալին, Գրիգոր 4-րդը, արքեպիսկոպոս ներսես Լամբրոնացին և ուրիշներ: Այդ ժամանակից ի վեր հարցը մնաց անձեռնմխելի և միայն մեր օրերում այն նորից դարձավ քննարկման առարկա»⁴³:

Էմինը խորապես համոզված է, որ այդ միավորումը խիստ անհրաժեշտություն է հայ ժողովրդի համար և բացատրում է, թե ինչու. «Ոչինչ այնպես չի օժանդակում երկու եկեղեցիների հավատացյալների միջև թշնամանքին ու ատելությունը, - գրում է նա, - որքան անարդարացի այն մեղադրանքները, որոնք հնչում են միմյանց հանդեպ: Յուրաքանչյուր ժողովրդի ամենից զգացմունքային կողմը նրա կրոնական խիղճն է, ուստի նրա հետ հարկավոր է վերաբերվել հնարավորին չափ զգույշ և միայն այդ կերպ հնարավոր է խաղաղեցնել նրանց»⁴⁴: Հեղինակը հարց է տալիս. «Ինչու՞ է մեր ժամանակների հայն այդպես անտարբեր նայում հարցին և ինչու այդպես հեշտությամբ են դրա հետ համակերպվում բարձրաստիճան մեր հոգևորականները»⁴⁵:

Էմինը հայ եկեղեցու խաղաղ միավորման մեջ առաջին հերթին տեսնում է «հայ ինքնուրույն ազգային եկեղեցու» գաղափարը. «մեկ և ինքնուրույն եկեղեցի, և ոչ թե տարանջատված ու թույլ»⁴⁶, - գրում է նա: Իր համոզմունքը հաստատելու համար հեղինակը պատմական էքսկուրս է կատարում. նա գրում է, որ հայ-ունիթորները, որոնք այդպես նվիրված էին հռոմեական եկեղեցուն, երբեք չդադարեցին պատարագների ժամանակ գործածել մայրենի լեզուն, գրքերն ու ավանդույթները, որոնք հնուց ի վեր գոյություն ունեին հայկական եկեղեցիներում. «Նրանք ոչ միայն չմոռացան իրենց ազգությունը, այլև լուսա-

⁴² Н. Эмин, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего., М., 1881, с.2.

⁴³ Н. Эмин, Краткий очерк истории Восточной Армянской церкви, М., 1872, с.7.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

⁴⁶ Նույն տեղում:

վորություն տարածեցին իրենց հայրենակիցների շրջանում՝ նրանց մոտ արթնացնելով այն զգացումը, որի պահպանումն, արդարև, այդպես թանկ են գնահատում հայերը՝ ինչպես կաթոլիկները, այնպես էլ լուսավորչականները»⁴⁷:

Հայ եկեղեցու միավորման հարցում էմինն, իհարկե, կողմնակալություն հանդես չի բերում, այլ փորձում է հաշտության եզրեր առաջարկել՝ գնահատելով թե մեկ և թե մյուս թևի դերը հայոց պատմության քառուղիներում: «Ամենից առաջ պետք է արդարամիտ լինենք և մի ընդհանուր բոլոր այն հակասություններից, որն իր մեջ ներառում է կաթոլիկությունը և ընդգծենք, որ հայ կաթոլիկներին իրենց հայրենակիցներն ամենից առաջ պարտական են հայ հին դասական գրականության վերածննդի համար: Այն ժամանակ, շարունակում է էմինը, երբ ողջ եվրոպայում ազգային գաղափարը դեռևս ժողովուրդների մեջ արմատացած չէր, երբ ճակատագրով անցած եվրոպական ժողովուրդները սպասում էին իրենց Ավգուստիններին ու Գրիգորներին, որոնք պետք է նրանց հանդիման արխիվային միությունից դեպի լույսը... այդ նույն ժամանակ, Ասիայի խորքերից հանդես է գալիս մի երիտասարդ և սբ.Ղազար կղզում հիմնադրում է միաբանություն, որը հետագայում զգալի դեր պիտի խաղար հայերի վերածննդի համար: Այդ երիտասարդը Մխիթար Սեբաստացին էր...»⁴⁸: Բարձր գնահատելով Մխիթարյանների դերը հայ մշակույթի զարգացման գործում, էմինը հատկապես նշում է հին ձեռագրերի հրատարակության, ծավալուն բառարանների ու քերականական դասագրքերի ստեղծման աշխատանքները, «որոնք այնքան անհրաժեշտ էին հայ հին գրականության ուսումնասիրության համար»⁴⁹:

Առաջադրելով եկեղեցու միավորման հարցը, էմինն այդ գաղափարն առաջին հերթին տեսնում է նաև հոգևորի մերձեցման մեջ, որում «հայերին տարբերակելն անհնարին է»⁵⁰: «էմինն առանց պատճառի մեր ժամանակակից ազգասերներին յաջ և յահեակ չէր գովաբանում ու խոնկ ու զմուռս ծխում հայութեան, հիշում էր Ռ.Պատկանյանը, բայց և առանց մի հիմնավոր պատճառի չէր փառաբանում ո՛չ հայ վարժապետներին, ո՛չ հայ քահանաներին և վարդապետներին, ո՛չ մի հայ հաստատություն, մեկ խոսքով՝ մենք ճեմարանի մեջ, էմինի մոտ սովորելիս՝ մեր մեջ երկրորդ բնություն էինք դարձրել՝ յարգել և պատուել ամենայն ինչ, որ յուր վրայ կրում էր հայի և հայության անունը, հայ լեզու, հայ ազգ, հայ մատենագիր, էջմիածնայ աթոռ, Մխիթարեանց ուխտ մեզ համար մի-մի ազգային պարծանքներ էին...»⁵¹:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 10:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 12:

⁵¹ Մ. էմինի երկասիրությունների հավելվածը, էջ 208:

Վերջում մեկ հարցի մասին ևս: Անվանի պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանը, չնայած ազգային-պահպանողական հոսանքի հանդեպ ունեցած իր անհանդուրժողականությանը, խոստովանում էր, որ «Միայն հայ առաջավոր գրողները չէին, որ պայքարի գեներ էին առնում ուս գրականության զինանոցից... Լերմոնտովի և Պուշկինի գործերը թարգմանում էին Մկրտիչ Էմինը և իր աշակերտները...»⁵²: Եվ չնայած դրան՝ հարգարժան ակադեմիկոսը բազմիցս քննադատում է Էմինին՝ գրաբարին կառչելու և հետադիմական հայացքների համար. «Էմինը մեկն էր Մոսկվայի այն գիտնականներից, - գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, - որոնք ակադեմիական ամբիոնը ծառայեցնում էին հեղափոխության ուրվականը հալածելու գործին»⁵³: Գրքի վերջաբանում պատվարժան պատմաբանը այսպիսի միտք էլ է մեջբերում. «Ձի կարելի դուրս գալ ժամանակի շրջանակից՝ առանց նրանից դուրս ընկնելու վտանգի, ասել է քանիցս Հեգելը»⁵⁴: Իսկ ժամանակի շրջանակներից մեկն էլ մեզ ոչ անհայտ Ռաֆայել Պատկանյանն է, որը չնայած «նրանից դուրս ընկնելու վտանգին», - գրել է. «Մի զարմանալի երևույթ, որը մինչև օրս ինձ համար անլուծելի առեղծուած մնաց: Պր. Էմինը, թեև ինքը հիանալի կանոնավոր, գեղեցիկ և մաքուր աշխարհաբար էր խոսում, բայց բնավ չէր խոստովանում և չէր ուզում ճանաչել նրա գոյությունը, թեև կրկնում եմ, ինքը՝ աշխարհաբարի ամենահզոր հովանավորին էր»⁵⁵:

⁵² Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 2, եր., 1956, էջ 461:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 597:

⁵⁵ Մ. Էմինի երկասիրությունների հավելվածը, էջ 208:

